

Zengilerde Evlilik ve Kadının Yeri

Töllyay YÜREKLİ*

Abstract

The Marriage in Zangids and The Woman Status. In this article is discussed the marriage traditions in Zangids Dynasties, political purposes of the marriages, the rights of the khatun who become affiliated with this family through marriage and their roles. In middle ages marriage is one of the political elements unifying dynasties. Zangids have used opportunities politically from their marriages. The rights of khatuns has been shaped around the Islamic rules. In addition to this they were partially effective in domestic and foreign policy.

Key Words: Zangids, Atabagate of Mosul, woman, marriage.

Türk kültürü, İslamiyet'in kabul edilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Yeni dinin toplumun bütün kesimlerine yayılmasıyla birlikte pek çok yeni kültürel değer Türk kültürü içerisinde yer almaya başlamıştır. Türk toplumunda önemli ve özel bir yeri olan kadınların sahip olduğu haklar yeni dinin hükümleri etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bununla birlikte onlar törenin kendilerine sunduğu hakları yeni dinin reddetmediği ölçüde devam ettirmişlerdir. Eskilerle yenilerin bir arada yaşadığı Karahanlılar ve Selçuklular adeta Türklerin İslamiyet'e intibakında birer köprü görevini üstlenmişlerdir. Zengiler de Selçukluların kuzey Irak'taki temsilcileri olmaları münasebetiyle söz konusu dönemde hanedan kadınlarının durumu ile aile kurmanın ilk aşaması olarak görülen evliliğin nasıl bir diplomasi aracı olarak kullanıldığını göstermesi bakımından küçük bir örnek teşkil edebilir.

Evliliğin ilk aşaması olan eş seçimi genelde devletin çıkarları göz önünde bulundurularak yapılmaktaydı. Bu nedenle hükümdarlar aşağı

* Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

da vereceğimiz örneklerde olduğu gibi ya komşu Türk hanedanlıklarına mensub hatunları ya da birinci derecede erkek akrabalarının kızları veya onlardan dul kalan çocuksuz hatunları tercih edebiliyorlardı. Örneğin, Atabeg I.Seyfeddin Gazi'nin ölümüyle dul kalan eşi Artuklu Zümrüt Hatun'la¹ devletin geleceği göz önünde bulundurularak kardeşi Kutbeddin evlenmişti.² Halep hâkimi Nureddin'in oğlu Melikü's-salih'in vasiyeti gereği Atabeg İzzeddin Mesud, Haleb'i ele geçirence şehrin hazinelerine el koymuş ve amcazadesi Melikü's-salih'in annesiyle evlenmişti.³

Eş seçiminden sonra gelin adayı hatunun babasıyla yazışmalar yapılır, olumlu cevap verilmesinin ardından düğün hazırlıklarına başlanırdı. Düğün için yapılan hazırlıkların içeriğine dair kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Zengilerin güney komşuları Artuklular'da düğün öncesi şehirler süslenir, düğün şölenleri yapılır, ziyafetler verilir, düğüne iştirak eden üst düzey davetlilere hilatlar dağıtırdı.⁴ Seyfeddin Gazi'nin, Zümrüt Hatun'la Meyyafarikin'deki sarayda yaptırdığı nikahın yirmi bin dinara mal olmasına⁵ bakılırsa muhtemelen Artuklular gibi Zengiler de görkemli düğünler tertip edilirdi.

Zengiler döneminde evlilikle ilgili yürürlükte olan geleneklerde dikkati çeken gelinin alınması, karşılanması ve evleneceği kişinin ailesine ait evin eşliğine ya da kapısına indirilmesi idi. Atabeg I. Seyfeddin Gazi, Artuklu Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun'u Meyyafarikin'de kıyılan nikahtan sonra Musul'a getirmesi için emirlerinden Celdek'i Mardin'e göndermiş, gelin, erkek kardeşi Samsamüddin'le beraber gelmiş ve Sökmen'in kızı aynı zamanda İmadeddin Zengi'nin eşi olan Hatun'un eşliğine –evine- indirilmişti.⁶

Ortaçağlarda hanedanlığa mensub gelinlerin yüklü miktarda pek çok değerli eşyadan müteşekkil çeyizleri olmakla birlikte onların kendileri ile beraber getirdikleri en mühim şey topraklardı. Bununla birlikte kimi zaman hükümdarlar gelinin ailesine evlenme karşılığı olarak toprak da verirlerdi. Zengi, bir kaç kez kuşattığı ancak bir türlü ele geçiremediği Hıms'ı, Zümürüd Hatun'un çeyizi olarak verilmesini sağlamış, böylece,

- 1 İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih, Büyük İslam Tarihi*, XI, Çeviren. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1987, s. 115.
- 2 İbnü'l Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikin ve Âmid, Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi*, Artuklular kısmı, Araştırma, inceleme ve Notlarla Çeviren Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 90; Halil İbrahim Gök, Musul Atabegliği:Zengiler (Musul Kolu:1146-1233), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2001, s. 129.
- 3 Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fi Ahbâr el-Devleteyn*, II, Kahire 1287, s. 23.
- 4 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s.78, 143, 148.
- 5 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 87.
- 6 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 89.

birkaç kez kuşattığı ancak bir türlü ele geçiremediği bu şehri devletinin sınırlarına dahil edebilmişti.⁷ Atabeg Kutbeddin de, Artuklu Zümrüt Hatun'la Dara'yı Artuklulara bırakmak şartıyla evlenebilmişti.⁸

Evlilikler genellikle siyasi nedenlerden ötürü yapılmaktaydı. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi barışı ve bunun sürekliliğini sağlamaktı. Bu nedenle evlilikler barışın hemen akabinde veya öncesinde yapılırdı. 1170 yılında Nureddin Mahmud b. Zengi ile yeğeni II.Seyfeddin Gazi ile arasında cereyan eden anlaşmazlık barışla sonuçlanmış ve ardından Nureddin kızını Seyfeddin Gazi ile evlendirmişti.⁹ h. 568/1172-1173 yılında Nureddin ile Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan arasındaki anlaşmazlık Nureddin'in girişimlerine rağmen bir türlü çözüme kavuşmayınca Nureddin, Kılıç Arslan'ı barışa ikna etmek için ona, kızını yeğeni Musul Atabegi Seyfeddin Gazi ile evlendireceğini bildirmişti.¹⁰

Devletler arası ilişkilerin dostane bir seyir kazanmasında önemli bir unsur olan evlilikler, tarafları birbirine yaklaştırarak siyasi ittifakların kurulmasına zemin hazırlamaktaydı. h. 601/1204-1205 yılı başlarında Eyubi ailesinden el-Adil'in oğlu el-Eşref, Atabeg Nureddin Arslanşah'ın kız kardeşiyle evlendirilmiş¹¹, bundan dört yıl sonra da Nureddin Arslanşah'ın kızı el-Adil'in oğluyla evlendirilerek iki aile arasında sıkı bir dostluk tesis edilmiş ve bu durum onların müttefik olarak birlikte hareket etmelerine olanak sağlamıştı.¹²

Hanedan üyelerinin evliliği dışında üst düzey devlet adamlarının evlilikleri de devletler arası siyasi dengenin korunmasında önem taşımaktaydı. Musul Atabegliği Mardin Artukluları üzerinde kurmuş olduğu nüfuzu devam ettirebilmek amacıyla 1156 yılında Artuklu Temirtaş'dan dul kalan Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan'ın kızı Melike Hatun, Kutbeddin Mevdud'un nâibi ve ordu komutanı Zeyneddin Ali b. Beğtegin'le evlendirilmişti.¹³

Evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkisi siyasi bakımdan olduğu kadar gibi insani ilişkiler bakımından da mühimdi. Hastalık ve ölüm gibi önemli hadiselerde taraflar bazen ya bizzat kendileri yapılması gereken-

7 İbnü'l Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, Beyrut 1908. s. 266, 267; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 59; Coşkun Alptekin, ; C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Toğ Teginli-ler)*, İstanbul 1985, s.113.

8 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 90; Halil İbrahim Gök, *a.g.t.*, s. 129.

9 Bahaeddin İbn Şeddâd, *Nevâdiru's-Sultaniyye fî'l-Mehâsini'l-Yusûfiyye*, Mısır 1317, s.35.

10 Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, s. 214.

11 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, XIII, Kahire 1932, s. 37.

12 İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, XII, Çeviren. Abdülkerim Özaydın- Ahmet Ağrakça, İstanbul 1987, s. 237.

13 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 117; Halil İbrahim Gök, *a.g.t.*, s. 130

leri yerine getirir ya da elçileri vasıtasıyla dileklerini iletirlerdi. Artukular arasında daha Zengi'den bu yana evlilik yoluyla sıhri bir bağ kurulmuş ve bu bağ, Zengi'den sonra aynı aileden Zümrüt Hatun'un Zengi ailesine dahil olmasıyla daha sıkı bir hal alarak iki ailenin ilişkilerine de yansımıştı. H. 565/1169-1170 yılında Musul hâkimi Atabeg Kutbeddin ve çocukları, hastalanıp iyileşmiş olan kayınbiraderi Necmeddin Alpi'yi ziyaret için Mardin Kalesi'ne gitmişler ve günlerce orada kalmışlardı. Bu süre içerisinde Necmeddin onlara büyük bir ziyafet düzenlemiş ve onlarla birlikte gelenlerin tamamına pek çok hil'at vermişti.¹⁴ Atabeglik devletinin önemli simalarından nâib Zeyneddin Ali b. Beğtegin'in eşi Melike Hatun da vefat eden oğlu Köpek'in (Göbek) cenazesine katılmak üzere Musul'dan Mardin'e gitmiş ve bir süre burada kalmıştı.¹⁵

Zengilerde hanedan kadınlarının hakları şeri hükümlerin teminatı altındaydı denilebilir. Bu haklar evlilik öncesi taraflar arasında yapılan ve bir tür evlilik sözleşmesini andıran nikah akitleri ile güvence altına alınırdı. Bu sözleşmeler şahitler huzurunda hazırlanır ve kayda geçirilirdi. H. 541/1146-1147 Şevval ayında Nureddin Mahmud b. Zengi'nin Muineddin Üner'in kızıyla yapacağı evlilik için nikah akdi Nureddin'in elçisinin ve adamlarının önünde Dımaşk'ta hazırlanarak yazılmıştı. Nikah akidinden sonra çehiz hazırlanmış ve gelin Nureddin'in adamlarının eşliğinde Dımaşk'tan Haleb'e getirilmişti.¹⁶

Kadınların temel haklarından biri, şeri hüküm gereği gelin olacak hatuna verilmek üzere belirlenen mehirlerdi. Melik Nureddinşah b. İzzeddin Mesud, h.607/1210-1211 yılında Sultan Melik el-Adilin kızını istemesi için bir vekilini göndermiş ve bu vekil 30.000 dinar mehir vererek nikah akdi yapmıştı.¹⁷

Ödenen mehirlerden hariç hanedan kadınlarına maddi kaynak sağlayan mülkiyetleri olurdu. Bazen bunlar bir iktadan bazen de birkaç dükkandan ibaret olabiliyordu. Nureddin Mahmud, maddi sıkıntı içerisinde olduğunu söyleyen eşine kendisine ait Hıms'daki üç dükkanı vermişti.¹⁸

14 İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s.122.

15 Melike Ferhun'de Melik Rıdvan'ın kızı olup Artuklu Belek'le evlenmiş ve ondan Köpek(Göbek) adında bir erkek çocuğu olmuştur. Belek'in ölümünden sonra bu hatun Belek'in amcazadesi Bedrüddevle Süleyman'la evlenmiş ve onun ölümünden sonra oğlu ile birlikte Mardin'e gelmiş ve h.529/1134 yılında Artuklu ailesinden Temürtaş'la evlenmiştir. İbnü'l Erzâk, *a.g.e.*, s.60-61, 103,122.

16 Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, s. 50.

17 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, s. 57.

18 İbnü'l Esîr, *et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l Musul*, Tahkik. Abdulkadir Tuleymât, Kahire 1963, s.

Selahaddin Eyyubi de Haleb'i ele geçirince Nureddin Mahmud'un kızı ve aynı zamanda Haleb hâkimi İmadeddin Zengi'nin de karısı olan hatuna geliri 20000 dinar olan Haleb'e bağlı bir yeri ikta etmişti.¹⁹

Hanedan kadınlarının şahsi hayatlarıyla ilgili meselelerin çözümü şeri hükümler çerçevesinde aranırdı. Eşlerinin kendilerine karşı tutumundan rahatsızlık duyan hatunlar mağdur olduklarında durumu kadıya bildirerek şikayette bulunabiliyorlardı. Atabeg Zengi babası Aksungur'u öldüren Tutuş'un torunu olan hatunla evlenmiş ancak bu eski düşmanlıktan ötürü eşine kin besleyince hatun kadıya giderek Zengi'den şikayetçi olmuştu. Zengi ise kadının uyarısına rağmen eşinden boşanmıştı.²⁰

Hükümdar çocuklarının dadısı bulunmakla²¹ birlikte aile kurumu içerisinde hanedan kadınlarının görevlerinden biri çocukların talim ve terbiyesi idi. Zengi'nin eşlerinden Sokman Hatun sadece kendi çocuklarıyla değil, Zengi'nin atabegliğini üstlendiği Sultan Mahmud'un oğlu Ferruhsah'ın talim ve terbiyesiyle bizzat ilgilenmişti.²²

Hanedan kadınlarının şahsi işlerine yürüten özel görevliler olurdu. İzzeddin Mesud'un annesinin Musul'da işlerine bakan böyle bir görevli bulunmaktaydı.²³ Ayrıca onların hizmetinde vezirler de bulunurdu. Nureddin Mahmud'un eşi Muineddin Üner'in kızı İsmetüddin Hatun'un süt kardeşi aynı zamanda onun veziri idi. Hatun bazı isteklerini onun aracılığıyla Nureddin'e iletirdi.²⁴

Halk üzerinde büyük bir etki ve itibara sahip oldukları anlaşılan hanedan kadınlarının dikkat çeken diğer bir yönü de ülkelerin siyasi geleceğini belirleyen elçilik gibi önemli bir görevi üstlenmeleriydi. Onların kendi ülkelerini temsil etme ve devletler arası görüşmelerde önemli kararlar alma gibi yetkileri vardı. Onların bu tür diplomatik görüşmelerde isteklerinin reddedilmesi bilhassa halk tarafından hoş karşılanmazdı. Bunun nedeni de belki, halk nazarında adaletin temsilcileri olarak görülen İmadeddin Zengi ve oğlu Nureddin'nin mirası olarak görülmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu tür siyasi görüşmelerde onlar kendi şehirlerini koru-

19 İbnü'l Adîm, *Buğyetu't Taleb fî Tarihi Haleb*, (Seçmeler), Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Çeviri Notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara 1989, s. 182.

20 İbnü'l Adîm, *a.g.e.*, s.165.

21 İbnü'l Adîm, *a.g.e.*, s. 173.

22 el-Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhat al- Usra, Irak e Horasan Selçukluları Tarihi*, Çeviren. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 186.

23 İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, s. 188.

24 İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, s. 164.

mak adına şehirlerin idaresini göstermelik de olsa kendi üzerlerine bırakmalarını isteyebiliyorlardı.

Selahaddin Eyyubi, 1185 yılında Musul'u muhasara edince Atabeg İzzeddin Mesud, annesi, amcası Nureddin Mahmud'un kızının da içerisinde bulunduğu kadınlardan müteşekkil bir grubu devlet adamlarıyla birlikte elçi olarak göndererek Selahaddin'den kuşatmayı kaldırmasını rica etmiş ancak Selahaddin önce, ümerasının tavsiyesine uyarak kadınların isteklerini kabul etmeye meylettiyse de daha sonra bundan vazgeçmişti. Halk ise Selahaddin'in Nureddin'in kızını eli boş geri çevirmesinden ötürü ona kin bağlamış ve şehirlerini teslim etmemişlerdi.²⁵

Nureddin Mahmud'un oğlu Melkü's-salih, h. 572/1176-1177 yılında Sultan Selahaddin, Haleb önlerinde konaklarken ümeranın tavsiyesiyle Nureddin Mahmud b. Zengi'nin çocuk yaştaki kızını ona aracı olarak göndermiştir. Selahaddin Nureddin'in kızı huzuruna girince, yeri öpmüş, ona hürmet göstererek pek çok şey hediye etmiş ve Azaz kalesini içerisindeki her şeyle birlikte ona bağışlamıştı.²⁶

Sincar Atabegi Kutbeddin, Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi el-Adil'in Sincar'ı kuşatması üzerine ailesinin kadın üyelerini elçi olarak ona göndermiştir. Hatunlar Selahaddin'den kuşatmayı kaldırarak şehri kendilerine bırakmalarını rica etmişler ancak Kutbeddin'in zaman kazanmak amacıyla bu yola başvurduğunu düşünen Selahaddin ise bu isteği reddettiği gibi onları Sincar'ı ele geçirinceye kadar tutuklu bırakmıştı.²⁷

Kadınların elçilik vazifesini üstlenmeleri elbette sadece Zengilere has değildi. Dönemin diğer Türk ailelerinde de bu türden örnekleri görmek mümkündü. Örneğin, Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi el-Adil, Seruç ve Ra'su Ayn'ı yeğeni el-Efdal'den alınca, el-Efdal annesini gönderip buraları geri vermesini istemiş ancak Adil, Efdal'in annesinin tavassutunu reddetmişti.²⁸

Kadının iç politikada etkileri, şahsiyetlerine bağlı olarak, daha çok buhranlı dönemlerde oğulları ve eşleri üzerinden kendisini hissettirebiliyordu. Ölen hükümdardan sonra tahta geçecek kişinin belirlenmesinde önemli roller üstlenebiliyorlardı. Atabeg Kutbeddin Mevdud daha hayatta iken yerine büyük oğlu İmadeddin Zengi'nin geçmesini vasiyet etmiş

25 İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Yayınlayan ve tahkik eden. Sami ed-Dehhân, III, Dimaşk 1968, s. 81; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 404-405.

26 Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, s. 261; İbnü'l Adîm, *Bugye*, s. 175.

27 İbn Vâsil, *Müferricu'l Kurûb fi Ahbâri Beni Eyyûb*, III, Tahkik. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1972-1977, s. 193.

28 İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 152.

ancak daha sonra Temirtaş'ı kızı olan karısının etkisiyle bu isteğinden vazgeçip diğer oğlu Şeyfeddin Gazi'nin geçmesini emretmişti. İmadeddin ise haklı olan bu mücadele de amcası ve aynı zamanda kayınpederi olan Nureddin'den destek bulmuştu.²⁹ İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra yerine geçen Nureddin Arslanşah'ı tanımayan kardeşi Şerefeddin Hindu bir yandan bunun için mücadele ederken diğer yandan da Musul'da bulunan annesinden bu hususta yardım ve destek istemişti.³⁰

Hanedan kadınlarının üstlendikleri diğer bir rol ise halka hizmet anlayışıyla yaptırdıkları kurumlardır. Onlar verdikleri sadakalar, yaptırdıkları hayratlarla meşhurdular. Bilhassa Atabeg İzzeddin Mesud'un annesi bu husustaki ünüyle tanınırdı. Seyyah İbn Cübeyr onun bu özelliğine dikkat çekerek şöyle demektedir: “... dünyada en çok hayrat yapan kadınlardan birincisi Anadolu Selçuklu Hükümdarı Mesud'un kızı, ikincisi Musul valisi İzzeddin'in annesi olup, bu kadının pek çok hayratı vardır”.³¹

Zengi ailesi içerisinde yaptırdığı hayratlar, iyilikleri ve verdiği sadakaları ile ünlenen olan diğer bir hatun da Nureddin Mahmud b. Zengi'nin eşi İsmet Hatun idi. Kendisi, Dimaşk'ta fakihler ve sofular için Hacerüzzeheb Mahallesi'ndeki Sereksi Hamamı yakınlarında medrese, Babunnasr Kapısı'nın dışında bir tekke yaptırmıştı.³²

Zengi Hanedanlığına mensub diğer hatunlardan Nureddin Mahmud'un oğlu Melikü's-salih'in annesi Halep'te bir hankah³³, Sincar hâkimi İmadeddin Zengi'nin (ö.1197) oğlu Kutbeddin Muhammed'in annesi olan eşi Sincar'da bir medrese yaptırmıştır.³⁴ Atabeg İzzeddin Mesud'un kızı ve Eyyubi el-Eşref'in eşi olan hatun da Salihyye Mahallesi'ndeki Atabekiyye Medresesi'ni dönemin alimlerine vakfetmiştir.³⁵

29 İbnü'l Esîr, a.g.e., XII, s. 287

30 İbnü'l Esîr, Atabekiyye, s. 189.

31 İbn Cübeyr, *Rihletu'l-Kinanî, Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çeviren. İsmail Güler, İstanbul 2003. s. 131.

32 Ebû Şâme, a.g.e., II, s. 176.

33 İbnü'l Adîm, a.g.e., 176

34 İzzeddin İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-Hatıra ft Zikri Ümera el-Şam ve'l-Cezîra*, III/I, Tahkik. Yahya Abbâre, Dimaşk 1978, s. 157.

35 İbn Kesîr, a.g.e., XIII, s.162-161.

